

ИВАН ЛЕКОВ (СОФИЯ)

ОБРАТНА (СМИСЛОВНА И ФОРМАЛНА) ВРЪЗКА В СЛОВОФОРМЕН СИНТАГМАТИЧЕН И КОНТЕКСТОВ АСПЕКТ

(Върху материал от славянските езици)

Съвременното езикознание има твърде разностранни и обемни задачи, известна част от които водят до сътрудничество с други актуални в обществено-научно отношение науки. Тематичното разнообразие и в славянското езикознание се създава между друго и от стремежа да се търсят допирни точки с насоки в научното изследване, които притежават една и съща общометодологична основа и близко по характер разбиране на устройството и функцията на всяка система. Една от почти незасегнатите проблеми в областта на проучване на славянските езици в последно време, от когато се насочи интересът към семантиката на дихотомията форма и съдържание и изобщо към смисъла във фрегеовско схващане, потърсено в езиковите категории, е и тази за възможното разкриване на т. нар. обратна връзка в езиковата действителност. Терминът не е съвсем нов, но е твърде чест в обединителната по метод на проучване дисциплина, известна с названието кибернетика. Не е необходимо да се предупреждава, че се отнася до проникване на кибернетични възгледи в обществените науки, каквато е езикознанието. Знае се вече, че е в обиход и т. нар. кибернетическа лингвистика в групата на останалите хуманитарни кибернетики. Интеграцията на науките в днешно време не учудва вече никого и затова не е странно, че за обратна връзка в езиковите процеси колкото и досега да не е била достатъчно ясно се говори като за явление вече априорно узаконено.¹ Отнася се до факти напълно реални, а не чудати или мистични и трябва да се съжалява, че досега езикознанието е изостанало в тяхното установяване, в сравнение и тълкуване, въпреки че съществува вече значителна подготвителна литература, която указва на възможности за развитие на досегашните постижения на разните кибернетически насоки на изследване.

¹ Л. Н. Засорина, *Введение в структурную лингвистику*, Ленинград 1974, 25—28, 72—73, и др.

Фиксацията на обратната връзка в езиковите категории означава, според мене, обобщено казано, потвърждение на диалектичното единство на мисленето и езика от гледище на *мисленето в езика*.

Мисловните категории, наричани по-рано и понятийни, са изразени в езиковата среда чрез две корелативни линейни насоки. Първата, която може да се назове настъпателна, е посока на съставлящите я елементи (думи) от входа към изхода на линейната организация (срички, думи, изречения, фрази) и е противоположна на втората — рецесивна (обратна) с посока от изхода към входа (в терминологията на алгебричната лингвистика: от дясно на ляво, според А. А. Холодович, „Маршрут на лево“). Обратната връзка в текста е също както други системи потенциален коректив на настъпателния ход на мисълта (срв. сег. вр. при св. гл. вм. бъдеще, т. е. катализа, катафора) и тя е свързана диалектически с нея при взаимна възможност за смяна на последователността в рамките на текстовата организация. Нейният позиционен аналог е всяка постпозиция срещу всяка антепозиция. Обратната връзка съвпада с функционално-семантична категория, която има еквивалентна стойност на мисловна категория с основно понятие за преходност, предшествуване, възврат към минало в темпорален, пространствен и отчасти количествен (изчислителен) смисъл. В последно време както отбелязва един чешки езиковед,² анализата на семантичната структура на изречението и текста стана главна проблема на световното езиковедно знание. Свързаният текст е изказ, чиито последователни изречения не отричат предишните и отговарят на една и съща пресупозиция.³ А според полския автор А. Богуславски⁴ пресупозиция е това, за което текстът информира, т. е. тематично-рематична структура.

За връзката с предшествуващия текст напомня и К. Писаркова,⁵ а З. Салони⁶ се досеща, че съществува и имплицитна връзка не изразена формално, която може да се допълни мисловно чрез контекста. Най-сетне и М. Червенка⁷ засяга въпроса за съотношението между тема и рема, като посочва, че темата може да бъде свързана с ремата на предходния текст или с неговата тема (РТ и ТТ). При всички тези случаи се реализува, според мене, обратна връзка. Езиковата анализа трябва да започне и завърши с търсене на взаимни връзки, а не само с разчленение. Ето защо по-правилна е контекстуалната перспектива. Според К. Бюлер⁸ текстът е линеарен ток от сложни езикови елементи и езикови структури, които образуват определена релационна структура. Синтактичното посочване е указване на посоки напред и назад, за което служат често местоименията. Наистина като работен метод се налага и анализата, която съпоставя и противопоставя, но нейна главна цел е връзката, била тя настъпателна, или обратна. В нейната

² F. Daneš, *Semantyczna i tematyczna struktura zdania i tekstu*, in: *Tekst i język. Problemy semantyczne*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, 23—40.

³ T. Dobrzyńska, *Struktura tekstu i semantyka języka*, *Biuletyn polonistyczny* 18, 2, 1/55/, 158—167.

⁴ A. Bogusławski, *ibid.* 160.

⁵ K. Pisarkowa, *O spójności tekstu mówionego*, in: *Tekst i język...*, 71.

⁶ Z. Saloni, *O możliwościach elipsy określenia czasownika...*, *ibid.*, 84.

⁷ M. Cervenka, *O tematycznym następstwie*, *ibid.*, 87, 91.

⁸ Z. Golab, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa, 1968, 557, 572.

структура настъпателната е безспорно доказана и тя е илюстрирана добре в известната Матезиусова теория, но и обратното намира потвърждение в семантично смисловата насоченост и за самата организация на някои граматични категории. Именно от този ъгъл на зрение бих искал да поставя сега като продължение на предишни мои опити въпроса за отношението между формалната страна на граматичната категория в изречението или текста — представян напоследък като кибернетичен макромодел, и тяхната семантична смисловна страна.

За да бъде оправдана по-пълна и целенасочена съпоставката трябва да се насочи от самата елементарна единица на изречението — думата, която обикновено показва единство от съставни проектирани в линейно отношение части. Тяхното осмисляне става чрез взаимно прогресивно и регресивно обуславяне (корен-основа-окончание). Не е необходимо да се изтъква същата насоченост по отношение при двусловно и по-сложно съчетание, което преминава синтактично в изречение, просто или сложно, и в текст. Словоредът както е известно е твърде сложна по природа организация, в която езикотворчеството се съобразява с някои законосъобразни специфични за отделни случаи норми, които търпят всевъзможни инверсии, наложени от логични, психологични (емоционални и експресивни), ситуационни, диалектни, социално-професионални и др. индивидуални фактори. И въпреки тая пъстрога на причини и условия на словоредна действителност в славянските езици Матезиусовата теория, подсказана и от др. автори преди него, но цялостно представяна от Пражката школа, създаде основата на правилно гледище по въпроса. Моето убеждение е, че тя съдържа истина относно настъпателната верига от обекти на плана на съдържанието, които съответствуват на редуването на познато и ново (тема и рема).⁹ Критичните възражения, безсъмнено необходими и полезни, не са успели да анулират по начало тази теория за организация на текста. Струва ми се обратно, че някои нови вглждания в проблемата биха могли да усилят и заздравят нейната същност. Тъкмо затова ще бъде полезно, ако, абстрахирайки се от странични другонаучни обстоятелства, се обърне внимание на предимно езиковата конфронтация в рамките на изречението, чрез което би могло да се докаже и самата природа на двете взаимовръзки при граматичните категории и конструкции. Освен това, струва ми се, че и тук трябва да се спазва винаги добре съотношението между форма и съдържание и да не се откъсват или изтъкват те поединично.

Според мене, тя може да се възприеме и като синтез на кодиране и декодиране, при който всеки резултат от анализата на предходната фаза детерминира насоката на анализата на следващата, като осъществява т. нар. Маркова верига на предсказуемостта. Обратната връзка (прилична на предварителното *изпреварващо* отражение) не е само съотнасяне, подреждане, но и самоконтрол над изговорения и написан вече текст. От тук и нуждата от известни повторения и подчертавания, които имат не само стилистичен, но и граматичен смисъл.

⁹ Св. Иванчев, *За функционално семантичната свързаност на личните местоимения в славянските езици с актуалното членение на изречението*, in: Реферати са заседања међународне комисије за изучавање граматичке структуре словенских језика, Београд 1974, 55—65.

В публикуваните мои кратки бележки по този повод¹⁰ обърнах внимание на следните чести прояви в езиковата дейност, които подлежат на единно обяснение чрез действието на обратната връзка. Това са: регресивните асимилации и дисимилации, разните видове антиципации, свръхстарания, метатези, интерверсии, контаминации, синтактични съгласувания с оглед на значителна дистанция на предходните ѝ членове, отсъствие на членуване при наличие на първия членуван от изредените еднакви членове на изречението. При това там повдигам и въпроса за новото схващане на аналогията по същество като явление с ретроспективен характер. Част от тези прояви се намират на границата на нормата, диалектния изговор и езиковата патология, но тяхната сложна генеза не подценява и не осуетява участието им в говорния акт, а напротив го прави по-знаменателно. Известно е, че колкото се увеличава съдържанието на езиковата единица, толкова повече нараства нейната психологическа и изобщо семантическа валидност и обусловеност за сметка на елементарната езикова и логична. Следователно трябва да се проследи от това гледище думата, синтагмата, изречението, текста и свръхфазовата цялост.

В много отношения някои мисли, изказани от К. Бюлер, един от вдъхновителите на младата фонология, възобновени по своему от Райхенбах, Кошмидер и др. полски, чешки и руски учени, са отново актуални във връзка с общотеоретическите езикови проблеми. Така напр. у него се намира намек, че настъпателността и рецесията, т. е. онова, което в инженерното (компюторно) езикознание днес се означава чрез оптичните термини движение надясно и наляво в текста, са вечни взаимосменящи се средства за езикова композиция. В този случай се поставя законно изискването да се съобразяваме с позиционната прогресия и регресия на отделните звена на текстовите съставки с оглед на нормалната в статистиковероятностен смисъл граматична структура.¹¹ Тяхната позиция е или предпоставена или следпоставена. Така напр. в словоформата към корена се добавят префиксацията и суфиксацията, в предложния израз предлогът и задлогът, в членната форма осъществяване на препозиция или постпозиция, в акцентологията — предмет и отмет на ударението, в синтаксиса от гледище на членовете на изречението — подлогът и сказуемо (П + С), разните детерминации (определяемо-определящо) и др. В позиционно отношение главна роля играе вербалният предикативен механизъм не само със своите перифрастични конструкции, но и с линейното си съотношение (в тесен и широк смисъл). Особено значение имат в славянските езици проклізата и енклизата като подвижни елементи в настъпателна и рецесивна насока. Косвено потвърждение за двучленността на езиковата единица с линейно разположение се съдържа още в теорията на сричката, съставена от вокал и консонант, при която вторият елемент — консонантният не е винаги необходим. Подобна факултативност е присъща и на всички други единици. Елементарно доказателство за рецесия се намира в т. нар. застъпително вокално удължение,

¹⁰ Ив. Леков, *Кибернетичната „обратна връзка“ в езиковата дейност*, in: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 5, Warszawa 1965, 63—66, и *Кибернетични понятия и постановки в съвременната езикова действителност*, *Език и литература* 1974, кн. 1, 1—10.

¹¹ В. В. Налимов, *Вероятностная модель языка*, Москва 1974, 23—28, 29 сл., 85 сл. и др.

най-експлицитно изразено в полския език.¹² Езиковият закон с психологична валидност, известен с името антиципация, показва причината за изменение на предходни елементи в тока на изказа под влияние на следващите, т. е. под действието на рецесия. Регресивният фонетичен преглас в славянските езици, т. нар. срична хармонизация е факт с подобна обособка. Обратна връзка в пределите на силабичната структура като напр. в бълг. *вяра* — *вери*, чеш. *dej* < *dať*, пол. *wiara* ~ *wierzyć* и под. напомня немския език (срв. *Macht* ~ *Mächte*) и турския с вокалината си хармония.

Скрита необективизирана линейно обратна връзка се наблюдава в словоформата на вербалната импликация при възвратния и демивъзвратен глагол¹³ от рода на *мия се*, *бием се* и под. Демивъзвратните глаголи в тоя случай напомнят функционално експлицитната предложно-падежна връзка на т. нар. предложен израз с неговото взаимно двустранно обособяване, скицирано по този начин предлог-падеж.

Понякога в полския език *gerundium* (напр. *mycie się*) губи обратната си връзка, чийто носител е *się*. Както забелязва чешкият славист *Ф. Данеш*¹⁴ глаголи и наречия с претериталнотемпорален характер и перспектива имат идея за предходност в своето съдържание, което подкрепя моята теза за наличие на обратна връзка.

И на трите основни темпорални категории — мин., сег. (историческо) и бъдеще предварително съответствува експлицитно или имплицитно идея за предшествуване.

Категорията на мин. време при надлежното степенуване показва йерархия, начело на която се намира отдавна минало със сложна, двойна обратна връзка в плоскостта на миналото, последвано от др. минали времена, срв. бълг. *бях писал*, *написал*, *писах*, *съм* и др. В сег. истор. вр. (потенциално в комутация на мин. и бъдеще) срв. бълг. (дойдох рано ...) *гледам* няма още никого и т. н.; в бъдеще предв. бълг. *ще бъда писал*, рус. *будет погубил* и т. н. примерите изобилствуват.

Обратната зависимост може да се проследи не само в глаголната, но и в именната система на славянските езици. Така напр. ясна идея за предходност изразява твърде честата семантична функция на родителен падеж в смисъл на отношение, което говори за произход (в темпорален, пространствен и др. подобен аспект) срв. *genit. orig.* (напр. пол. ... *z roku 1975*; *rochodzi z Krakowa*; рус. *стол красного дерева* и под.).

При именна импликация най-типични са анафоричните указателни и лични местоимения, срв. бълг. „Тоз, който падне в бой за свобода, *той* не умира, *него* жалеят... (Хр. Ботев). При такава синтагматична обстановка роля играе и тенденцията към семантична кондензация.

При числителните, особено редни имена: бълг. *третият*, *петият* скриптият елемент е понятийната категория за предходност в хронологичен, пространствен, количествен смисъл, срв. фаворитът пристигна *пети*.

Сравнителната и превъзходна степен на прилагателните и наречията

¹² E. Linča, *Wpływ wydłużenia zastępczego...*, in: Streszczenia referatów VII Międzynarodowego kongresu slawistów, Warszawa 1973, 49—50.

¹³ H. Safarewiczowa, *Czasowniki zwrotne w języku polskim*, Język Polski 24, 1954, № 5, 332—333.

¹⁴ F. Daneš, *Temporální perspektiva...*, in: Charakterystyka temporalna wypowiedzenia, Wrocław 1975, 71—75.

в българския език влизат също в реда на граматическите категории с импликация на предходност, срв. *по-способен, най-редовен, по-старо* и под.

Някои автори¹⁵ подозират идея за скрита предходност в съдържанието на отделни съществителни.

Като импликатори на обратна връзка смятам и редица наречия и съюзи, срв. *ако и да, макар че, където* и др.

Труден е въпросът дали под формалната неадекватност на пасивната и активна конструкция в славянски се установява пълна семантична идентичност, напр. *ние построихме къщата || къщата беше построена от нас*. За първото се застъпват неколцина,¹⁶ а не е съгласен с това А. В. Бондарко.¹⁷ Но по-важно е дали пасивният залог е осъществител на обратна връзка. Струва ми се, че в успоредица с това стоят т. нар. ергативни обрати, чийто богатство в език като полския е твърде подчертано¹⁸ (срв. бълг. *спи ми се*).

В хипотаксиса като част от контекстовия разбор съществуват обратни релевантни връзки при добавка на следствени, изяснителни, сравнителни, целни и адверзативни изречения, чийто позиция е неизменно следваща. Факултативност има обратната връзка в синтагматичен аспект при временни, локални, условни изречения, понеже намесата на стилистични фактори с вероятностно-статистичен характер е по-зачестена. В диалогичен контекст обратната връзка е по-вероятна, а нейното дистантно локализиране е възможно доста често в полски и руски език при отрицание (срв. пол. *dawnot tam nie był*; рус. *больного в комнате не оказалось*).

Обратната връзка в пределите на сричката е без семантичен еквивалент, а в другите езикови единици тя функционира както експлицитно семантично, така и имплицитно (мисловно).

Ако, въпреки убеждението на Г. В. Колшански (в *Соотношение субъективных и объективных факторов в языке*, М. 1975, стр. 32), че дихотомията език — реч се различава само в методично, а не в онтологично отношение, се постави въпросът какво е отношението на мисловните категории, разглеждани тук, към езика и речта, би могло да се отговори, че по самото си естество те са езикови, а по отношение към момента на говоренето, те представят обекти на речта.

¹⁵ Т. Dobrzyńska, *Poradnik językowy* 7 (331), 336.

¹⁶ А. А. Холодович, *Типология пассивных конструкций (двигатели и валогы)*, Ленинград 1974, 362—379.

¹⁷ А. В. Бондарко, Л. Л. Буланян, *Русский глагол*, Москва 1967, 169.

¹⁸ J. Tokarski, *Z graniczy metodyki i językoznawstwa*, Warszawa 1967, 113—116.